

Wicca w polskim internecie – raport z badań terenowych

Joanna Malita-Król

Instytut Religioznawstwa
Uniwersytet Jagielloński

Abstract

Wicca on the Polish Internet – Field Research Report

The history of Wicca in Poland equals the history of Wicca on the Polish internet – and this equation alone shows the importance of the World Wide Web for Polish believers. The number of websites, discussion lists and forums has been rising since the mid-1990s, representing the development and growing popularity of this Neopagan religion. The article, based on field research, presents the history of Wicca on the internet and the present situation in Poland, as well as the institution of cybercovens. Wicca on the internet (mainly American) is considered as a broader context, along with Helland's distinction between *religion online* and *online religion* (including, especially, online rituals and covens). The article is based on analysis of the content published online by Polish believers and the author's field research among Polish Traditional Wiccans.

Key words: Wicca, Poland, British Traditional Wicca, cybercoven, online ritual, religion online, online religion

Słowa kluczowe: wicca, Polska, wicca tradycyjne, cyberkowen, kowen, rytuał online, *religion online*, *online religion*

Początki wicca, jednej z najpopularniejszych neopogańskich religii, sięgają lat czterdziestych XX wieku i działalności Geralda Gardnera, brytyjskiego urzędnika zainteresowanego okultyzmem. Ów mityczny czas początku do dziś budzi pewne kontrowersje¹, niekwestionowany pozostaje natomiast fakt, że przez kilkadziesiąt lat

---

¹ Gardner miał spotkać w New Forest w Anglii zgromadzenie kontynuujące wierzenia dawnych czarownic. Niektórzy naukowcy, jak R. Hutton, odrzucają istnienie tego zgromadzenia, inni, jak P. Heselton, gorąco go dowodzą. Zob. R. Hutton *The Triumph of the Moon*, Oxford 2001; P. Heselton, *Wiccan Roots. Gerald Gardner and the Modern Witchcraft Revival*, Chieveley 2000.

istnienia wicca zyskało tysiące wyznawców na całym świecie, a ilość nurtów, grup, interpretacji i inspiracji wicca nieustannie rośnie. Ilość ta może wprowadzać pewne zamieszanie definicyjne², dlatego należy usystematyzować kluczowe pojęcia.

W tradycyjnym ujęciu³ wicca to religia inicjacyjna, gdzie wyznawca po przebyciu rytuału inicjacji staje się członkiem kowenu (zgromadzenia, którego celem są m.in. wspólne odprawianie rytuałów oraz nauczanie nowych członków). Rytuały, koncepcja bóstw, wierzenia czy sama instytucja kowenu różnią się w poszczególnych tradycjach i zgromadzeniach. Wicca eklektyczne natomiast można zdefiniować jako synkretyczne praktyki religijne osób nieinicjowanych i nienależących do żadnej tradycji, które wiedzę na temat rytuałów czerpią głównie z książek i internetu. Moje badania dotyczą przede wszystkim polskich wiccan tradycyjnych, którzy obecnie praktykują w kowenie lub nie, niemniej przeszli rytuał inicjacji. Oznacza to zarówno wiccan mieszkających w Polsce, jak i tych, którzy na co dzień przebywają poza granicami kraju, ale m.in. dzięki internetowi utrzymują stały kontakt z Polską.

Od razu należy zaznaczyć, że internet pełnił i pełni niebagatelną rolę w funkcjonowaniu wicca w Polsce. W niniejszym artykule prześledzę tę relację między wicca a internetem: jak wicca funkcjonowało w internecie w minionych dekadach, a jak działa dzisiaj (między innymi w ramach koncepcji Hellanda, wprowadzającej rozróżnienie na *religion online* i *online religion*) oraz jaką rolę dla wyznawców oraz osób zainteresowanych wicca pełnią treści publikowane w sieci⁴. W końcowej części artykułu pojawi się także próba oceny, jak rozwój internetu wpłynął na zaistnienie wicca w Polsce. Podstawą dla artykułu będą analiza treści publikowanych online przez polskich wiccan oraz sympatyków religii oraz badania terenowe (wywiady połączone z obserwacją uczestniczącą), prowadzone przeze mnie wśród polskich wiccan od 2014 roku.

Dobór próby i wybór metody

Badania terenowe rozpoczęłam w lipcu 2014 roku, a ich symbolicznym początkiem stało się spotkanie z Enenną, jedną z najważniejszych postaci polskiego środowiska wiccańskiego. Kontakt z arcykapłanami i kowenami (reprezentowanymi przez trzy najważniejsze wiccańskie strony, tj. wicca.pl, dzikigon.pl i wiccaniski-krag.com)⁵, zaczynałam od wysłania wiadomości z krótkim opisem projektu doktoratu (z powołaniem się na moją własną stronę, *Wicca w Polsce*)⁶ i prośbą o udzielenie wywiadu.

² Pewne rozjaśnienie proponuje Maciej Witulski w artykule *Próba zdefiniowania i usystematyzowania ruchu Wicca*, „Państwo i Społeczeństwo” 2009, nr 4, s. 5–22.

³ Mam tu na myśli tradycję gardneriańską, aleksandryjską (od Alexa Sandersa) oraz mieszaną, czasem określaną (zwłaszcza w USA) jako BTW, *British Traditional Witchcraft*.

⁴ Terminy „internet” (informatyczny termin techniczny, oznaczający internetowy system informacyjny) oraz „sieć” (World Wide Web, usługa internetowa), w niniejszym artykule traktowane są jako synonimy.

⁵ Omówienie rzeczonych stron i środowisk znajduje się w dalszej części artykułu.

⁶ Założona w lipcu 2014 roku – pełni funkcję informacyjną, znajdują się na niej krótki opis przygotowywanej pracy doktorskiej oraz skrzynka kontaktowa. Zob. <http://wiccawpolsce.pl>.

Jedne spotkania prowadziły do kolejnych – prosiłam arcykapłanów o przekazanie informacji o moich badaniach swoim kowenom i udostępnienie mi kontaktu do kolejnych potencjalnych rozmówców. W znakomitej większości przypadków następne wywiady były umawiane mailowo (raz tylko zdarzyło się, że zostałam po prostu zaprowadzona przez jednego rozmówcę do jego, inicjowanych znajomych, których wcześniej nie znałam). Trzy rozmowy zostały przeprowadzone za pośrednictwem Skype'a (z czego dwóch rozmówców znałam już wcześniej osobiście ze spotkań czysto towarzyskich), pozostałe odbywały się albo w kawiarniach, albo „na świeżym powietrzu”, tj. w parku⁷. Długość wywiadów wahała się od około godziny do trzech, zależnie od rozmówcy.

Jak dotąd przeprowadziłam częściowo ustrukturyzowane wywiady z dwudziestoma inicjowanymi tradycyjnymi wiccanami z kilku różnych linii przekazu. Zdecydowałam się na wyłącznie inicjowanych rozmówców z uwagi na łatwość zakreślenia obszaru badań (przejście rytuału inicjacji stanowi tutaj kluczowy wyróżnik). Wywiady częściowo ustrukturyzowane wraz z obserwacją uczestniczącą zostały wybrane ze względu na fakt, że stanowią one idealne narzędzie do badania tak delikatnych spraw jak osobiste przeżycia religijne (czemu sprzyjają brak presji grupy, większe skupienie i nawiązanie głębszej więzi z rozmówcą). Obie metody, wywiady i obserwacja uczestnicząca, były zastosowane równocześnie – jak zauważają Lofland i inni, w praktyce badawczej przeprowadzanie wywiadów z reguły łączy się z obserwacją⁸. Oprócz indywidualnych spotkań brałam także udział w wiccańskiej konferencji („Duchowa Alchemia”, Kraków, 22–24.08.2014) i warsztatach (między innymi „Pouczenie Bogini”, Wrocław 6.02.2016), otwartych rytuałach organizowanych dla uczczenia kolejnych świąt Koła Roku (na przykład Samhain) oraz nieformalnych spotkaniach wiccan inicjowanych oraz sympatyków religii.

Przy wyborze analizowanych stron i forów w sieci kierowałam się podobnym kluczem jak w przypadku rozmówców: szukałam internetowych miejsc, założonych, współtworzonych i odwiedzanych przez tradycyjnych polskich wiccan – zarówno tych aktualizowanych do dziś, jak i już nieistniejących⁹. Ich analiza znajduje się w dalszej części artykułu, acz do najważniejszych należały wspomniane już wicca.pl, dzikigon.pl i wiccani-krag.com.

Wicca w globalnej sieci

Szerszy kontekst funkcjonowania wicca w internecie zapewniają strony i serwisy w języku angielskim, z których korzystają wyznawcy na całym świecie. Piotr Siuda, klasyfikując neopogańskie serwisy internetowe, wyróżnia dwa ich typy: czysto

⁷ Niektórzy rozmówcy nie wyobrażali sobie opowiadania w kawiarni o rzeczach tak dla nich intymnych jak wicca.

⁸ Por. J. Lofland, D. Snow, L. Andersson i L.H. Lofland, *Analiza układów społecznych*, Warszawa 2009.

⁹ Dostęp do archiwalnych stron uzyskałam dzięki wyszukiwarce Internet Archive, <http://archive.org/web>.

informacyjne i oferujące partycypację. Do tych pierwszych zaliczają się ogólne serwisy, które przedstawiają konkretną religię, strony rozmaitych wspólnot, kowenów oraz pojedynczych osób, e-magazyny, sklepy internetowe czy wyszukiwarki. Wśród drugich znajdują się te wszystkie serwisy, które są „zorientowane na edukację (oferują elektroniczne kursy i szkolenia) czy rytuały”¹⁰. Osobną instytucją w tej materii wydaje się *Witches' Voice*, znane też jako *WitchVox*. Serwis, założony w 1997 roku przez Wren Walker i Fritza Junga, stanowi „proaktywną sieć edukacyjną, która zapewnia newsy, serwisy informacyjne oraz źródła dla i o poganach, czarownicach i wiccanach”¹¹. Zawiera linki do ponad 8 000 stron o tematyce pogańskiej, a także wyszukiwarkę kowenów, zgromadzeń i wyznawców¹² na całym świecie oraz rozległą bazę artykułów. Wielu wyznawców różnych neopogańskich denominacji – w tym wiccan, także w Polsce – odsyła do *WitchVox* jako do rzetelnego źródła.

Mówiąc o wielu sposobach funkcjonowania religii w sieci, nie sposób nie odwołać się do klasycznego rozróżnienia Christophera Hellanda na *religion online* (internet jako narzędzie zapewniające informacje na temat religii) oraz *online religion* (sieć jako miejsce praktyki religijnej)¹³. *Religion online* obejmuje wszystkie te internetowe miejsca, które oferują informacje, aktualności czy dokumentację działań danej religii, na przykład przedstawiają historię konkretnej świątyni. Za przykład może posłużyć oficjalna strona Archidiecezji Krakowskiej¹⁴, na której można między innymi sprawdzić oficjalną strukturę kurii, przeczytać życiorys kardynała Stanisława Dziwisza oraz zapoznać się z najnowszymi listami Episkopatu. *Online religion* natomiast wiąże się z aktywnym uczestnictwem internautów poprzez dyskusje na forach i czatach, a także z serwisami umożliwiającymi modlitwę, medytację, wspólne odprawianie ceremonii i inne praktyki religijne. Można tu wymienić portal *Deon.pl* wraz z towarzyszącym mu forum¹⁵.

Warto dodać, że dziś to rozróżnienie na *religion online* i *online religion*, jak zresztą wskazuje sam Helland, nieco utraciło na ostrości – internet rozwija się w bardzo szybkim tempie, na przykład wiele dotychczas czysto informacyjnych stron o tematyce religijnej umożliwiło użytkownikom minimalną nawet formę interakcji, choćby poprzez zamieszczenie sekcji „Online Prayer Request” albo możliwość zapisania się na newsletter z rozważaniami na dany dzień¹⁶. Niemniej ramy koncepcji Hellanda

¹⁰ P. Siuda, *Religia a internet. O przenoszeniu religijnych granic do cyberprzestrzeni*, Warszawa 2010, s. 163.

¹¹ *The Witches' Voice – Mission Statement*, http://witchvox.com/va/dt_va.html?a=&c=twv&id=1933 (tłumaczenie własne) [dostęp: 05.01.2016].

¹² Jak dotąd na *WitchVox* nie ma informacji o kowenach w Polsce, w wyszukiwarce poszczególnych osób można znaleźć cztery osoby z Polski (trzy deklarują się jako wiccanie eklektyczni, jedna nie podjęła decyzji co do duchowej ścieżki). Zob. http://witchvox.com/vn/pa/plxx_paa.html [dostęp: 05.01.2016].

¹³ C. Helland, *Online Religion/Religion Online and Virtual Communities*, [w:] *Religion on the Internet. Research Prospects and Promises*, red. J.K. Hadden, D.E. Cowan, New York 2000, s. 205–233.

¹⁴ <http://www.diecezja.pl/> [dostęp: 16.03.2016].

¹⁵ <http://www.deon.pl/> [dostęp: 16.03.2016]. Inne przykłady zob. P. Siuda, *op.cit.*, s. 32–33.

¹⁶ C. Helland, *Online religion as lived religion. Methodological issues in the study of religious participation on the internet*, „Heidelberg Journal of Religions on the Internet” 2005, nr 1, <http://ub.uni-heidelberg.de/archiv/5823> [dostęp: 05.01.2016].

wciąż pozostają aktualne, a analiza neopogańskiej praktyki religijnej podejmowanej w internecie pojawi się w dalszej części artykułu.

Jak to ujmuje Siuda, nowe ruchy religijne – zwłaszcza neopogaństwo, a zatem i wicca – są bardziej skłonne do odprawiania rytuałów w sieci, między innymi z uwagi na duże oddalenie przestrzenne osób zainteresowanych oraz fakt, że nowe ruchy łatwiej niż wielkie, tradycyjne religie uznają sieć za „pełnoprawną przestrzeń do odprawiania rytuałów”¹⁷. Kwestia rytuałów online jeszcze powróci, trzeba jednak zacząć od instytucji cyberkovenów¹⁸, czyli kowenów funkcjonujących w cyberprzestrzeni. Jak zauważa Douglas E. Cowan w swojej książce *Cyberhenge*, ilość grup, które określają się jako koweny online, jest tak duża, tak zróżnicowana i tak daleka od tego, czym był kowen dla pierwszych wiccan, że przedstawienie jednej ogólnej definicji byłoby bardzo trudne. Założyciele i członkowie cyberkovenów proponują własne rozwiązania w tym temacie: na przykład Lisa McSherry, założycielka Jaguar Moon Cyber Coven, definiuje cyberkowen jako „grupę ludzi, wyznających religię czy system wierzeń opartych na [kulcie – JMK] ziemi, którzy nawiązują wzajemne kontakty i działają głównie, jeśli nie jedynie, poprzez internet i sieć”¹⁹. Ta definicja sprawdza się jako punkt wyjścia do badań, niemniej Cowan zaproponował inne rozwiązanie. Analizując obecność neopogaństwa w internecie, w tym grupy określające się jako „koweny online”, wyłonił pięć kategorii, według których można podzielić cyberkoweny:

- 1) koweny działające wyłącznie online, zorientowane na praktykę rytualną, nauczanie lub na jedno i drugie,
- 2) koweny istniejące zarówno on-, jak i offline,
- 3) internetowa obecność kowenów offline,
- 4) strony i listy dyskusyjne (które również mogą być określane jako „koweny” online),
- 5) strony, których zawartość była niewystarczająca do przydzielenia do którejś z powyższych kategorii²⁰.

Biorąc pod uwagę zgromadzony materiał badawczy, Cowan jako najbardziej popularne wyróżnia kategorie 3 i 4. Na bardzo wysokim poziomie ogólności można przyjąć, że członkowie cyberkowenu spotykają się w sieci, by razem się uczyć, rozwijać swoją duchowość, celebrować święta oraz odprawiać rytuały (nie sposób pominąć funkcji czysto towarzyskich). Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że członkami cyberkovenów są raczej osoby uważające się za czarownice, wiccan eklektycznych i przedstawiciele rozmaitych innych nurtów niż wiccianie tradycyjni. Znakomita większość grup analizowanych przez Cowana to działające w USA grupy eklektyczne.

Jedną z możliwości, jaką dają cyberkoweny, jest wspólne odprawianie rytuałów online (na czacie czy forum). Kwestia tego, czy rytuał odprawiony w internecie spełnia kryteria rytuału religijnego oraz wywołuje takie same przeżycia, była już

¹⁷ P. Siuda, *op.cit.*, s. 82.

¹⁸ Stosuję zapis spolszczony, analogicznie do słowa „kowen”. Wymiennie: kowen online.

¹⁹ L. McSherry, za: D.E. Cowan, *Cyberhenge. Modern Pagans on the Internet*, New York 2005 (tłum. własne). Zob. również *What Is A Cyber Coven?* <http://jaguarmoon.org/whatis.php> [dostęp: 05.01.2016].

²⁰ D.E. Cowan, *op.cit.*, s. 104 (tłum. własne).

wielokrotnie podnoszona²¹, ponadto wykracza poza ramy tego artykułu. Istnienie takich rytuałów w sieci, przede wszystkim na amerykańskich forach, potwierdzają transkrypcje, publikowane po odprawieniu rytuału. Kilka neopogańskich przykładów można znaleźć na stronie Sacred Texts, gdzie umieszczono transkrypcje rytuałów, odprawionych na forum CompuServe z początku lat dziewięćdziesiątych²².

W przykładowym rytuale, odprawionym na forum CompuServe z okazji równonocy wiosennej w 1993 roku, wzięło udział ośmiu użytkowników²³. Jeden z nich, o nicku Larne, przewodził rytuałowi, instruując pozostałych w kwestiach merytorycznych i technicznych (na przykład, gdy kończy się swoją kwestię, należy napisać „ga”, by dać znać kolejnym osobom). Na początku użytkownicy proszeni są o zwizualizowanie błękitnego światła, „odwiedzającego” wszystkie strony świata, po czym następuje zakreślenie kręgu i przywołanie duchów czterech kierunków, reprezentujących żywioły:

(Larne) Wschodnie duchy Powietrza! Prosimy, abyście dołączyły do naszego świętowania i podzieliły się z nami waszym darem zrozumienia. Witajcie! <ga>

(Felix Culpa) IHVH (zakreśla pentagram) ga

(Tapestry) Witajcie. ga

(Jehana) Witajcie, ożywcze wiatry! ga

(Nan) marcowe wiatry, które właśnie trzęsą ścianami mojego domu... witajcie! <ga>²⁴

Podobne przywołanie kierowane jest do pozostałych stron świata i żywiołów, a także do bogini Brighid oraz Rogatego Boga. Larne opowiada o parze bóstw, która swoim tańcem wzywa przyrodę do wiosennego przebudzenia. Następuje moment na podzielenie się wrażeniami oraz złożenie różnych prośb, po czym rytuał dobiega końca: żegnane są bóstwa oraz żywioły, krąg zostaje otwarty, a użytkownicy żegnają się wirtualnymi uściskami i tradycyjnym zwrotem „Merry meet again!”.

Uczestnicy tego i innych rytuałów siedzą przed komputerami, ale nie poprzestają na wpisywaniu kolejnych kwestii do czatu: wykonują konkretne gesty (wspomniane zakreślanie pentagramu) oraz mogą, choć nie muszą, posługiwać się rzeczywistymi akcesoriami (w rytuale odprawionym z okazji Lammas prowadzący polecił przygotować chleb i węgielek)²⁵. Zwracają uwagę wyobraźnia uczestników oraz poziom symboliczności, jaki występuje w rytuałach online (zapalenie wirtualnej świeczki jest równoważne z rzeczywistą czynnością – jak zauważa Piotr Siuda, „tekst i grafika stają się zatem symbolami symboli”²⁶).

Stephen D. O’Leary w tekście *Cyberspace as Sacred Space* entuzjastycznie podchodzi do instytucji rytuałów online, dowodząc, że są one równie zasadne i autentyczne,

²¹ Zob. m.in. P. Siuda, *op.cit.*, s. 74–76 oraz S.D. O’Leary, *Cyberspace as Sacred Space*, [w:] *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, red. L.L. Dawson, D.E. Cowan, New York 2004, s. 37–58.

²² M.in. rytuały celebrujące pełnię księżycza czy święta Koła Roku. Zob. *The Internet Books of Shadows*, <http://sacred-texts.com/bos/index.htm> [dostęp: 12.01.2016].

²³ Całość transkrypcji dostępna na <http://sacred-texts.com/bos/bos451.htm> [dostęp: 12.02.2016].

²⁴ Tłum. własne. W nawiasach podano nicki użytkowników.

²⁵ Zob. <http://sacred-texts.com/bos/bos449.htm> [dostęp: 12.01.2016].

²⁶ P. Siuda, *op.cit.*, s. 77.

co rytuały offline²⁷. O ich pełnoprawnym charakterze przekonany jest również Piotr Siuda²⁸. Douglas E. Cowan pozostaje nieco sceptyczny, choć nie umniejsza zasadności ani roli rytuałów online. Stwierdza natomiast, że dużo się o nich czyta, istnieją transkrypcje i przepisy, niemniej brak dowodów na to, że „cyber-rytuały odbywają się zarówno często, jak i z sukcesem”²⁹. Cowan przyznaje, że w toku badań odnalazł zdecydowanie dużo mniej rytuałów online, niż początkowo zakładał.

Początki wicca w Polsce

Historia wicca w Polsce to jednocześnie historia wicca w polskim internecie. W Polsce wicca – początkowo wyłącznie wicca eklektyczne – pojawiło się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, w efekcie otwarcia granic po upadku systemu komunistycznego oraz rozpowszechniania się internetu. Podobno na początku lat dziewięćdziesiątych istniały w Polsce koweny złożone z cudzoziemców, ale brak dowodów ich działalności³⁰. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych z pewnością natomiast zaczęły się pojawiać pierwsze strony powiązane z wicca, czarostwem i magią ogólnie pojętą – należy wymienić tutaj Pierwszą Polską Stronę Czarostwa³¹ oraz stronę, którą tworzył użytkownik o pseudonimie Krawcu³², wspominaną m.in. przez Enennę, autorkę strony wicca.pl³³. Swego rodzaju przełomem było pojawienie się na polskim rynku książek z „wicca” w tytule, przede wszystkim słynnego dzieła Scotta Cunnighama pt. *Wicca. Poradnik dla osób samotnie praktykujących magię*³⁴. Także w prasie widać zainteresowanie wicca, ważny przykład stanowi tygodnik astrologiczny „Gwiazdy Mówią”, który już od 1998 roku publikował artykuły powiązane z tematem³⁵, a także pomagał osobom zainteresowanym wicca w nawiązaniu kontaktu³⁶.

Pod koniec lat dziewięćdziesiątych pojawił się kanał IRC #wicca-pl, utworzony przez grupę osób, które poznały się na zagranicznych kanałach. Na przełomie wieków założone zostały grupy dyskusyjne na Yahoo: wicca-pl³⁷, potem wiccaclub³⁸

²⁷ S.D. O’Leary, *op.cit.*, s. 52.

²⁸ P. Siuda, *op.cit.*, s. 77–78.

²⁹ D.E. Cowan, *op.cit.*, s. 121 (tłum. własne).

³⁰ O tych kowenach pisze między innymi Enenna (zob. <http://wicca.pl/?art=34> [dostęp: 04.01.2016]). Fakt istnienia w tym czasie kowenu w Warszawie stwierdza za to *explicite* Renata Furman, acz „w jego skład wchodził jednak wyłącznie cudzoziemcy pracujący w Polsce”, zob. R. Furman, *Wicca i wiccianie. Od tradycji do wirtualnej wspólnoty*, Kraków 2006, s. 62.

³¹ Obecnie znajduje się pod adresem <http://manofcraft.w.interiowo.pl/> [dostęp: 04.01.2016] i nie jest już aktualizowana.

³² Działała pod adresem <http://boss.com.pl/~krawcu>, obecnie nie istnieje.

³³ Enenna, *Wicca w Polsce*, <http://wicca.pl/?art=34> [dostęp: 04.01.2016].

³⁴ Tłum. M. Dykier, wyd. Astrum, 1998. Książka Cunnighama dotyczy wicca eklektycznego.

³⁵ M.in. kolumna *W kręgu wicca* oraz artykuły *Czarownice. Triumfalny powrót starej wiary*, nr 22/1998, *Magiczne narzędzia: sztylet obrzędowy*, nr 42/1998.

³⁶ R. Furman, *op.cit.*, s. 71.

³⁷ Utworzona w 2000 r. Zob. <http://groups.yahoo.com/neo/groups/wicca-pl> [dostęp: 04.01.2016].

³⁸ Utworzona w 2001 r. Zob. <http://groups.yahoo.com/neo/groups/wiccaclub> [dostęp: 04.01.2016].

i Wicca ABC³⁹, wszystkie już dziś nieaktywne. Do głównych tematów poruszanych przez uczestników grupy wicca-pl należały magia i jej etyczne aspekty, święta, rytuały, wypracowywano także polskie tłumaczenia oryginalnych terminów. Grupa pełniła funkcję informacyjną, ale także integracyjną i psychologiczną, dając poczucie wspólnoty jej użytkownikom⁴⁰. Spotkania w internecie zaczęły przekładać się na spotkania „w realu”, grupy dyskusyjne ustąpiły miejsca forum internetowym, natomiast w 2003 roku powstały dwie pierwsze strony poświęcone wyłącznie wicca: aktualizowane do dzisiaj Wicca.pl autorstwa Enenny⁴¹ oraz „Na brzożowej korze spisane” 3Jane⁴². O wicca ogólnie pojętym traktowało także kilka innych, niedziałających już stron, na przykład Tor Inis autorstwa Sol⁴³, Rozstaje Ailino⁴⁴ oraz eklektyczne Czarostwo Belladonny⁴⁵.

Pierwsze dyskusje i strony dotyczyły wicca eklektycznego, natomiast początki wicca tradycyjnego to lata 2004–2007⁴⁶. Wtedy Polacy zaczęli wyjeżdżać na szkolenia za granicę, głównie do Anglii, gdzie mogli przeżyć rytuał inicjacji. Jako pierwszych inicjowanych tradycyjnych wiccan wymienia się dziś Agni, Enennę i Jelonka⁴⁷, którzy zaczęli szkolić uczniów i stali się arcykapłanami swoich własnych kowenów. W 2007 roku rozpoczął działalność polski oddział Międzynarodowej Federacji Pogańskiej, którego pierwszym koordynatorem był wiccanin tradycyjny wówczas z kowenu Enenny, Rawimir⁴⁸.

Wicca w Polsce dzisiaj: online i offline

Obecnie w Polsce istnieje kilka kowenów z różnych tradycji. Dokładne określenie liczby zgromadzeń jest trudne, acz szacuję, że społeczność tradycyjnych polskich wiccan liczy około kilkudziesięciu osób, łącznie z tymi, którzy chwilowo nie działają w żadnym kowenie, poszukują lub zastanawiają się nad założeniem własnego. Trzeba też podkreślić fakt, że nie jest to jednorodna społeczność, a poszczególne koweny raczej nie współpracują ze sobą i rzadko utrzymują kontakty towarzyskie. Można natomiast wyróżnić trzy główne środowiska powiązane z forami i stronami internetowymi:

³⁹ Utworzona w 2003 r. Zob. <http://groups.yahoo.com/neo/groups/Wicca-ABC> [dostęp: 04.01.2016].

⁴⁰ Zob. R Furman, *op.cit.*, s. 68–69.

⁴¹ <http://wicca.pl>, istniejąca i aktualizowana do dzisiaj [dostęp: 04.01.2016].

⁴² <http://birch.3jane.pl>, ostatni wpis z czerwca 2013 r. [dostęp: 04.01.2016].

⁴³ <http://torinis.pl>, nieistniejąca [dostęp: 04.01.2016].

⁴⁴ <http://rozstaje.silverion.org>, ostatni wpis ze stycznia 2006 r. [dostęp: 04.01.2016].

⁴⁵ <http://czarostwobelladonny.fc.pl>, nieistniejąca [dostęp: 07.01.2016].

⁴⁶ M. Witułski, *op.cit.*, s. 301.

⁴⁷ Agni została inicjowana jeszcze w latach 90., gdy mieszkała za granicą, niemniej w Polsce stała się znana dużo później, między innymi dzięki warsztatom poświęconym wicca, a później prowadzeniu swojego kowenu. Enenna przeszła rytuał inicjacji w 2005 r., a Jelonek w 2007 r. (obydwoje zostali inicjowani w Anglii).

⁴⁸ *Informacja o Federacji Pogańskiej*, <http://pl.paganfederation.org/informacja-federacji-poganskiej/> [dostęp: 05.01.2016].

1. Forum Wicca, założone w 2010 roku, połączone z dwóch poprzednich forów, powiązane ze stronami wicca.pl (Enenna) i wiccianie.pl (Rawimir), 25905 postów, 818 użytkowników.
2. Forum Wicca Tradycyjne, założone w 2011 roku, powiązane ze stroną dziki-gon.pl (Jelonek)⁴⁹, 33642 postów, 1336 użytkowników.
3. Forum Wiccański Krąg, założone w 2012 roku, powiązane ze stroną wiccanskikrag.pl (Agni, Sheila oraz Arek), 20794 postów, 678 użytkowników⁵⁰.

Na każdym z forów pojawiają się treści powiązane z samą religią – dyskusje nad wierzeniami, rytuałami, magią – propozycje spotkań offline, jak również pogaduszki towarzyskie. Oprócz stron i forów internetowych dziś wicca online to również blogi, strony i grupy na Facebooku (na przykład fanpage poszczególnych stron, jak Wicca.pl oraz Wiccański Krąg, grupy, jak Wicca Tradycyjne – Grupa Dyskusyjna czy społeczności, chociażby Wiccianie Trójmiasto).

Większość polskich wyznawców pierwsze kroki na drodze ku wicca stawiała w internecie – poszukując informacji na temat, albo wręcz napotykając po raz pierwszy ten enigmatyczny początkowo termin. Niektórzy czytali o wicca na zagranicznych stronach – jak Enenna, która natrafiła na stronę organizacji Covenant of the Goddess⁵¹, czy Sheila, która poszukiwała informacji do gry⁵². Późniejsze „pokolenia” wiccan miały szanse korzystać ze stron w języku polskim, zarówno autorstwa osób zaangażowanych, jak i z artykułów publicystycznych czy naukowych. Jak opowiedziała mi jedna z kapłanek:

Mój pierwszy kontakt z tym słowem to była praca Marka Rau [...]. To było jeszcze w podstawówce, jak się internet pojawił w moim domu, jeszcze na tym syczącym kablu, co się łączyło z TPSA. To ja po prostu wpisałam „czarownice” i klikałam „szukaj” [...]. Wtedy pierwszy raz się zetknęłam z tym, że są jacyś ludzie, którzy uważają się za czarownice i bez obciachu o tym mówią⁵³.

Internet dla wielu polskich tradycyjnych wiccan stał się początkiem drogi ku inicjacji, źródłem wiedzy i sposobem komunikacji z pozostałymi wyznawcami, ale wicca w Polsce plasuje się zdecydowanie bliżej *religion online*. Nie oznacza to braku aktywności reprezentującej *online religion* – z pewnością w polskim internecie istniał jeden cyberkowen.

⁴⁹ Strona Dziki Gon na chwilę obecną [11.01.2016] jest niedostępna, niemniej Jelonek na forum obiecuje jej reaktywację, zob. post z 3.12.2015, <http://tradycyjne-wicca.pl/viewtopic.php?f=21&t=1238&sid=7311aa7db10449780d306453c0808c28&start=10> [dostęp: 11.01.2016].

⁵⁰ Stan postów i użytkowników wszystkich forów na dzień 13.01.2016.

⁵¹ „W późnym liceum trafiłam na ideę wicca. To była strona organizacji Covenant of the Goddess” (cytat z wywiadu przeprowadzonego 12.07.2014).

⁵² „Cała witryna składała się dosłownie z czterech stron. I na tych stronach były opisane [...] wicca, thelema, magia chaosu” (cytat z wywiadu przeprowadzonego 28.08.2014).

⁵³ Rozmówczyni pragnęła pozostać anonimowa. Cytat z wywiadu przeprowadzonego 15.11.2014. Wspomnianą pracę M. Rau, *Współczesny ruch neopogański w Europie*, można znaleźć w serwisie Tarka: http://www.taraka.pl/ruch_neopoganski_00 [dostęp: 07.01.2016].

Cyberkowen w polskim internecie

Pierwsze pomysły założenia cyberkowenu pojawiły się w czasach list dyskusyjnych. Renata Furman, analizując listę wicca-pl, wspomina o pomysle utworzenia cyberkowenu (określanego przez jednego z użytkowników jako „internetowy coven zrzeszający NAS”⁵⁴), przyjętym dość ambiwalentnie. Z uwagi na brak kompromisu najprawdopodobniej inicjatywa ta nie doszła do skutku, nie odprawiono także żadnych rytuałów online⁵⁵.

Jedyną inicjatywą, którą według moich badań można określić jako polski cyberkowen, był kowen powiązany ze stroną Czarostwo Belladonny oraz Forum Czarostwa Belladonny⁵⁶, wpisujący się w drugą kategorię z pięciu zaproponowanych przez Cowana („koweny istniejące zarówno on-, jak i offline”). Belladonna, określająca się jako wiccanka podążająca samotną ścieżką, obecnie prowadzi bloga Czarostwo Belli⁵⁷, natomiast pod koniec 2003 roku założyła internetowy kowen (pod nazwą po prostu „Kowen”). Na stronie informacyjnej Kowenu napisała:

Marzyłam o założeniu Kowenu, który stanowiłby grupę przyjaciół, którzy wymieniliby się swoim magicznym doświadczeniem, poglądami [...]. W związku z faktem, iż jesteśmy rozrzućeni po całej Polsce, pojawił się pomysł stworzenia Kowenu za pomocą internetu⁵⁸.

Kowen, zdefiniowany jako „stowarzyszenie ezoteryczno-magiczne zrzeszające Wiccan oraz neopogan kroczących bliską wiccańskiej ścieżką”⁵⁹, składał się z dwóch etapów wtajemniczenia: Łysej Góry oraz Kowenu Właściwego. Każdy z etapów miał swoją podstronę zabezpieczoną hasłem, które otrzymywali jedynie wtajemniczeni. Działalność Kowenu opierała się na wymianie wiedzy i doświadczeń dzięki tajnemu forum. Jak ujęła to jedna z członkiń, „na kowenowym forum prowadziło się rozmowy podobne jak na głównym, może ludzie byli nieco bardziej otwarci”⁶⁰. Członkowie Kowenu Właściwego mieli dostęp do bardziej zaawansowanej wiedzy i technik magicznych, które stanowiły „kwintesencję [ich – JMK] pracy, wiedzy i doświadczenia”. Celem pierwszego wtajemniczenia były obserwacja i przygotowanie do wtajemniczenia ostatecznego – Kowenu Właściwego – i uzyskania rzeczowej wiedzy i technik. Na stronie można znaleźć listę 21 uczestników Kowenu, w tym 15 członków Łysej Góry oraz 6 Kowenu Właściwego⁶¹.

⁵⁴ R. Furman, *op.cit.*, s. 226.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 226–227.

⁵⁶ Forum kilkakrotnie zmieniało domeny, jedną z archiwalnych wersji można znaleźć pod adresem <http://free4web.pl/3/0,61270,default.html> jako „Relikt przeszłości – Stare Forum Czarostwa Belladonny” [11.01.2016].

⁵⁷ Pod adresem <http://czarostwobelle.blog.pl/> [dostęp: 11.01.2016].

⁵⁸ Strona kowenu już nie istnieje. Dostęp do wszystkich podstron za pomocą Internet Archive: <http://web.archive.org/web/20050218194347/http://kowen.republika.pl/index.html> [dostęp: 11.01.2016].

⁵⁹ *Program Kowenu*, <https://web.archive.org/web/20050126084003/http://kowen.republika.pl/prog.html> [dostęp: 11.01.2016].

⁶⁰ Cytat z maila do autorki artykułu, 20.01.2016. Rozmówczyni pragnęła pozostać anonimowa.

⁶¹ *Od członków Kowenu*, <https://web.archive.org/web/20050208093105/http://kowen.republika.pl/czl.html> [dostęp: 11.01.2016].

Na stronie Kowenu często jest podkreślane, że stanowi on grupę przyjaciół, którzy muszą się dobrze poznać i zgodnie współpracować. Częścią pracy Kowenu, oprócz wymiany wiedzy online, były też spotkania offline, między innymi zlot w sierpniu 2004 roku w Szklarskiej Porębie. Uczestniczyło w nim kilkanaście osób, zarówno członków Kowenu, jak użytkowników forum Czarostwo Belladonny. Oprócz wspólnego biesiadowania przy ognisku podczas zlotu odbyły się warsztaty Reiki oraz rytuał, w którym uczestniczyli wyłącznie członkowie Kowenu⁶².

Trudno stwierdzić z całą pewnością, jak potoczyły się losy Kowenu i kiedy przestał istnieć – najprawdopodobniej jego działalność skupiała się bardziej na wymianie wiedzy na forach i sporadycznych spotkaniach offline niż na odprawianiu rytuałów online. Nie dotarłam do żadnej innej polskiej grupy, którą można określić jako cyberkowen, podobnie jak nie natrafiłam na ślad wiccańskich rytuałów online. Warto podkreślić, że strona, forum i blog Belladonny reprezentują wicca eklektyczne, a to niesie ze sobą ważne konsekwencje.

Wicca tradycyjne a *online religion*

Cyberkoweny i rytuały online wydają się domeną właśnie wicca eklektycznego. W wicca tradycyjnym znacznie ważniejsze są spotkania offline, i chociaż kontakt internetowy jest również istotny z wielu przyczyn, nic nie zastąpi rzeczywistego doświadczenia. To przypuszczenie potwierdza opinia Sheili z Wiccańskiego Kręgu:

Rdzeniem i najważniejszą częścią rytuału jest dla nas [wiccan tradycyjnych – JMK] misterium, bezpośrednio doświadczanie naszych Bogów, nie przez ekran komputera [...]. Robienie rytuału za pomocą czatu czy kamery nie pozwala prawdziwie spotkać się ani z Bogami, ani z Braćmi i Siostrami, ani nie prowadzi do zmian w naszym życiu i naszej podświadomości⁶³.

Wicca tradycyjne w Polsce może zatem funkcjonować w sieci jako *religion online*, z pewną dozą interaktywności, ale bez instytucji cyberkowenów oraz rytuałów online. Internet początkowo służył jako źródło informacji na temat wicca, stawiano pierwsze kroki na listach dyskusyjnych, forach i stronach, dyskutowano, tworzone polską terminologię. Z czasem wicca w internecie zaczęło się profesjonalizować: pojawiły się strony prowadzone przez inicjowanych wiccan tradycyjnych, którzy wiedzę o religii czerpią z własnej praktyki. Słychać jednak głosy, że nic nie zastąpi rzeczywistych spotkań⁶⁴, bo właśnie w ten sposób najprościej poznać wicca. Nie mówiąc już o osobistym kontakcie z nauczycielem i o tym, że wiccanin inicjowany uczy się „przez naśladowanie i dzięki osobistym instrukcjom osoby, która przeszła

⁶² Relacja ze zlotu użytkownika o nicku „druid” na forum Czarostwa Belladonny: <http://free4web.pl/3/2,61270,110880,2658420,Thread.html> [dostęp: 11.01.2016].

⁶³ Cytat z maila do autorki artykułu, 6.01.2016.

⁶⁴ Jak to ujął Jelonek, odpowiadając na pytanie, czy forum Tradycyjne Wicca „umarło”: „Forum żyje, ma się dobrze, choć tak jak wielokrotnie pisałem, raczej jestem teraz nastawiany bardziej na działania w realu”. Zob. <http://tradycyjne-wicca.pl/viewtopic.php?f=11&t=1339> [dostęp: 15.11.2015].

podobne szkolenie”⁶⁵. Wicca tradycyjnie pozostaje religią inicjacyjną: jeśli ktoś chce przejść rytuał inicjacji, musi odnaleźć nauczyciela i kowen.

Truizmem będzie stwierdzenie, że sieć posiada wiele zalet, niemniej szeroko pojęte wicca w internecie generuje także problemy i konflikty. Interaktywność, listy dyskusyjne, możliwość dodawania komentarzy czy instytucja forów pozwalają na wymianę poglądów i konstruktywną krytykę, ale umożliwiają również tzw. hejt czy kłótnie, które z cyberprzestrzeni często przenoszą się do rzeczywistości. Między innymi przez bardzo gorące dyskusje na forach internetowych polska społeczność wiccancan jest podzielona. Zdarza się również, że na danej stronie czy w forumowym wątku można znaleźć personalne uszczypliwości.

Drugi, nie mniej ważny problem, stanowi jakość informacji na temat wicca, publikowanych w internecie: pewne strony są uważane za nierzetelne, kopiujące z przypadkowych źródeł. Wspomniane przeze mnie strony (wicca.pl, dzikigon.pl i wiccanski-krag.com) oraz połączone z nimi fora powstały między innymi po to, żeby przekazywać kompetentną wiedzę na temat wicca. Jak ujęła to Agni:

Po to prowadzimy forum [Wiccański Krąg – JMK], żeby korygować błędy pojawiające się na innych stronach internetowych i aby dawać wam rzetelne informacje. Bzdur o Wicca na internecie można znaleźć bardzo dużo⁶⁶.

Nie można pominąć także kwestii autorytetu i konstruowania tożsamości – innymi słowy, skąd przeciętny użytkownik internetu może wiedzieć, że dana osoba, przedstawiająca się jako kompetentna w temacie, faktycznie jest na przykład kapłanką trzeciego stopnia, za którą się podaje? Ta niepewność może stwarzać pewne trudności (i dla internauty poszukującego informacji, i dla naukowca podczas badań)⁶⁷. Tym bardziej logicznym wyjściem wydaje się spotkanie „w realu”. Istnieją także możliwości sprawdzenia, czy dana osoba lub kowen należą do konkretnej linii tradycyjnego wicca, m.in. Inicjatywa Druga Opinia⁶⁸ albo kontakt z Międzynarodową Federacją Pogańską.

Podsumowanie

Sam fakt, że historycznie „wicca w Polsce” równa się „wicca w polskim internecie”, świadczy o tym, jak wielką rolę pełni sieć w tej materii. Rosnąca liczba stron, grup dyskusyjnych, forów to jeden z czynników świadczących o rozwoju wicca w Polsce i jego popularności. Co więcej, znakomita większość moich rozmówców

⁶⁵ Enenna, *Szukanie nauczyciela*, <http://wicca.pl/?art=29> [dostęp: 11.01.2016].

⁶⁶ Wątek: *Jak stawiać pierwsze kroki na drodze ku Wicca*, <http://forum.wiccanski-krag.com/view-topic.php?f=14&t=386&hilit=jest+du%C5%BCo+stron+nie+wszystkie&start=30> [dostęp: 15.11.2015].

⁶⁷ To też punkt wyjścia m.in. do badań nad konstruowaniem swojej tożsamości w sieci. Douglas E. Cowan podczas swoich badań natrafił na wielu użytkowników, deklarujących się jako arcykapłan tej czy innej tradycji, niepodających jednak większej ilości informacji. Zob. D.E. Cowan, *The Internet*, [w:] *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, red. M. Stausberg, S. Engler, New York 2011, s. 459–473.

⁶⁸ Zob. *Inicjatywa Druga Opinia*, http://wiccanski-krag.com/druga_opinia.html [dostęp: 11.01.2016].

dowiedziała się o istnieniu wicca właśnie podczas surfowania w sieci. Nie twierdzę, że bez rozwoju internetu wicca w Polsce nigdy by się nie pojawiło, wręcz przeciwnie, niemniej internet do rozwoju wicca w Polsce przyczynił się ogromnie.

Z samej swojej istoty wicca tradycyjne, które jest głównym przedmiotem moich badań, nie może funkcjonować jako *online religion*. Nic nie zastąpi bezpośredniej relacji, nie tylko mistycznego spotkania z sacrum podczas rytuału, ale także po prostu kontaktu z innymi wiccami. Jak to ujął Jelonek, „najlepiej jest po prostu się spotkać i pogadać, bo Wicca nie dzieje się w internecie, tylko w realu”⁶⁹. Online można za to poczytać o wicca na stronach prowadzonych przez inicjowanych wyznawców, podyskutować na forum, umówić się na „wiccano” (jak niektórzy określają nieformalne spotkanie w knajpie), wypromować warsztaty czy wyjazd – internet takie działania niezwykle ułatwia.

Bibliografia

- Cowan D.E., *Cyberhenge. Modern Pagans on the Internet*, New York 2005.
- Cowan D.E., *The Internet*, [w:] *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, red. M. Stausberg, S. Engler, New York 2011, s. 459–473.
- Cunnighama S., *Wicca. Poradnik dla osób samotnie praktykujących magię*, tłum. M. Dykier, wyd. Astrum, 1998.
- Furman R., *Wicca i wiccianie. Od tradycji do wirtualnej wspólnoty*, Kraków 2006.
- Helland C., *Online religion as lived religion. Methodological issues in the study of religious participation on the internet*, „Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet” 2005, nr 1, <http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/5823> [dostęp: 05.01.2016].
- Helland C., *Online Religion/Religion Online and Virtual Communities*, [w:] *Religion on the Internet. Research Prospects and Promises*, red. J.K. Hadden, D.E. Cowan, New York 2000, s. 205–233.
- Heselton P., *Wiccan Roots: Gerald Gardner and the Modern Witchcraft Revival*, Chieveley 2000.
- Hutton R., *The Triumph of the Moon*, Oxford 2001.
- Kaufman J., *Wywiad rozumiejący*, tłum. A. Kapciak, Warszawa 2010.
- Lofland J., Snow D., Andersson L. i Lofland L.H., *Analiza układów społecznych*, tłum. A. Kor-dasiewicz, S. Urbańska, M. Żychlińska, Warszawa 2009.
- McSherry L., za: Cowan D.E., *Cyberhenge. Modern Pagans on the Internet*, New York 2005 (tłum. własne).
- O’Leary S.D., *Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks*, [w:] *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, red. L.L. Dawson, D.E. Cowan, New York 2004, s. 37–58.
- Siuda P., *Religia a internet. O przenoszeniu religijnych granic do cyberprzestrzeni*, Warszawa 2010.
- Strutyński M., *Neopogaństwo*, Kraków 2014.
- Witulski M., *Próba zdefiniowania i usystematyzowania ruchu Wicca*, „Państwo i Społeczeństwo” 2009, nr 4, s. 5–22.

⁶⁹ Forum Tradycyjne Wicca, <http://tradycyjne-wicca.pl/viewtopic.php?f=11&t=1330> [dostęp: 11.01.2016].

**Wicca tradycyjne w polskim internecie – wybrane przykłady (dostęp do wszystkich stron:
13.01.2016)**

Fora:

<http://forum.wicca.com.pl/>
<http://tradycyjne-wicca.pl/>
<http://forum.wiccanski-krag.com/>

Strony:

<http://boss.com.pl/~krawcu>
<http://dzikigon.pl>
<http://manofcraft.w.interiowo.pl/>
<http://sacred-texts.com/bos/bos451.htm>
<http://sacred-texts.com/bos/bos449.htm>
<http://wicca.pl>
<http://wiccanie.pl/>
<http://wiccanski-krag.com>
<http://www.diecezja.pl/>
<http://www.deon.pl/>

Facebook:

Wiccanie Trójmiasto, <https://www.facebook.com/wiccanietrojmiasto>
 Wicca Tradycyjne – Grupa Dyskusyjna, <https://www.facebook.com/groups/265463816804303>
 Wicca.pl, <https://www.facebook.com/wiccapl-313134052117004>
 Wicca Tradycyjne Polska, <https://www.facebook.com/WiccaTradycyjnePolska>

What Is A Cyber Coven? <http://jaguarmoon.org/whatis.php>

The Internet Books of Shadows, <http://sacred-texts.com/bos/index.htm>

W kręgu wicca oraz artykuły Czarownice. Triumfalny powrót starej wiary, nr 22/1998, *Magiczne narzędzia: sztylet obrzędowy*, nr 42/1998

Spis wywiadów (nagrania dźwiękowe oraz transkrypcje wywiadów w archiwum autorki)

Ennena, wywiad przeprowadzony przez autorkę w dniu 12.08.2014 r. w Warszawie.
 Wietrzny, wywiad przeprowadzony przez autorkę w dniu 13.08.2014 r. w Warszawie.
 Sheila, wywiad przeprowadzony przez autorkę w dniu 28.08.2014 r. w Warszawie.
 Wiccanka, wywiad przeprowadzony przez autorkę w dniu 15.11.2014 r. w Warszawie.